

A TÖRTÉNETÍRÁS LATIN-AMERIKA MUNKÁSMOZGALMÁRÓL

Az *összefoglaló* kötet után kutató Robert J. Alexander, Victor Alba, Boris Goldenberg, Rollie E. Poppino angol és német nyelvű köteteit¹ találhatja meg. Ha röviden jellemezni akarjuk e köteteket, nyitabb-burkoltabb antikommunista alapállásról, erős burzsoá apologiáról kell számot adnunk. Ezek az 1950–70-es években írott munkák „alapl műnek” számítanak nemzetközileg, s döntően befolyásolják-befolyásolhatják a latin-amerikai munkásmozgalomról, kommunista mozgalomról kialakított képet a kapitalista országokban, s néha sémákat viszontláthatjuk ismeretterjesztő írásokban egybe-bütt is. Feltűnő az is e könyveket kézbe véve, hogy országoként elkülönítve tárgyalják e témát, ami arra utal, hogy a latin-amerikai munkásmozgalom történetének fejlődési folyamata még kevésbé ismert, ezért könnyebb egymás mellett leírni az egyes országok munkásmozgalmát. Jellemző ezekre az összefoglalásokra az is, hogy szűk, politikatörténeti aspektusból kerülnek elő a kérdések. Mégis, e munkák hatalmas bibliográfiai mellékleteikkel és vitatható gondolatmenetükkel is kiindulópontja lehetnek további kutatásoknak, feltárt adataikat a későbbi kutatásoknak számításba kell venni. E művek mellett Carlos Rama és Martin H. Sable kontinentális igényű bibliográfiája² segítheti a kutatót munkája elindulásában.

Ezeket, csupán a nemzetközi munkásmozgalomról szóló többkötetes szovjet tankönyvben, valamint W. Z. Foster magyarul is hozzáférhető könyvében találhat átfogó információkat a kutató.³

A szovjet Latin-Amerika-kutatás is produkált néhány kontinentális áttekintést nyújtó könyvet, elsősorban a szakszervezeti mozgalomról. Ezek ugyancsak országoként adnak információkat a munkásmozgalomról, bár nem tudományos, hanem csupán ismeretterjesztő cézzal íródtak.⁴

Latin-Amerika munkásmozgalmának kutatása az 1960-as évek második felétől kapott lendületet, s úgy tűnik, hogy a részkutatások, túllépve az első „nagy nevek” – Alexander, Alba – sémáin, sok újdonsággal és tárgyilagossággal járultak hozzá a latin-amerikai munkásmozgalom történetének összképéhez. A különös, bár nem meglepő, csupán az, hogy a kutatók között túlsúlyban vannak a nem-latin-amerikai kutatók. S azt sem szabad hinnünk, hogy ma már súlyának megfelelően kezeli e témát a Latin-Amerika-kutatás.

A legfontosabb eredmény a forráspublikációk – egyelőre ugyan még gyér – megjelenése. Ez a munkásmozgalom nagy személyiségei – Recabarren, Baliño, Mariátegui, Mella, Luis C. Prestes, Codovilla – írásainak összegyűjtését jelentette elsősorban⁵, de különösen Kuba, Mexikó, Argentína, Chile, Peru esetében átfogó igényű dokumentumkötetek is születtek⁶. Ezek közül kiváltképp a forradalmi Kuba történéseinek erőfeszítései jelentősek. Kézbe vehetünk számos kiemelkedő forrásértékű memoárt is.⁷ E publikált forrásanyag rendkívül nagyjelentőségű, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a sajtóanyagokon kívül más forráshoz (levéltári anyag!!) szinte lehetetlen hoz-

zájotni. A zürzavaros levéltári állapotokon kívül leggyakrabban a gátló politikai feltételek teszik lehetetlenné ilyen anyagok megismerését. Ezért találhatunk oly gyakran munkásmozgalmi tárgyú tanulmányok forrásai között inkább Latin-Amerikából küldött követségi anyagokat, semmint például latin-amerikai rendőrségi vagy más levéltári iratokat. Mindezzel a kutatás nehézségeire kívánunk utalni.

A feldolgozásokat áttekintve több típust láthatunk. Egyik csoportba a latin-amerikai kommunista pártok vagy más munkásszervezetek saját kiadású történeti munkái tartoznak. A kubai, a chilei, a mexikói, az argentin, a perui, az uruguayi, a kolumbiai kommunisták párttörténete mellett néhány anarchista szerző műve érdemel említést⁸. Ezek forrásértéke igen jelentős.

Önálló csoportot jelentenek a latin-amerikai politikai pártokról írott monográfiák, ahol fontos adatokat találunk a munkásszervezetekre és pártokra vonatkozóan is.⁹ Ugyanezt lehet elmondani az ún. „populista”, nemzeti reformista jellegű pártokról szóló irodalomról is, amely érintőlegesen, de jelentős anyagot tárt fel e pártok munkáskapcsolatairól, munkásszervezeteiről.¹⁰

Az elmúlt két évtizedben jelentős monografikus jellegű nemzeti-országos szintű áttekintések születtek. J. N. Solomonoff az argentin munkásmozgalom korai korszakáról, E. Rodrigues és Dulles a brazil kommunista pártról írt összefoglaló művet. Fontos munkák jöttek létre a chilei munkássajtóról, Recabarrenről, Mariáteguiról, Lombardo Toledanóról, és e munkák jelzik, hogy a korábbi nyílt és durva antikommunizmus tért vesztett a történeti irodalomban. A munkásmozgalom ügyeit szimpátiával kezelő, bár ideológiailag sokféle (polgári liberális, kereszténydemokrata, szociáldemokrata nézetek mellett marxista igényű) értékelések a jellemzőek. Ez alól természetesen kivételek továbbra is vannak: Victor Alba, D. L. Hermann, K. M. Schmitt mexikói munkásmozgalomról írott könyvei, J. Garcia Montes és A. A. Avila kubai kommunista pártról írott monográfiája¹¹ ezt a nyílt antikommunista vonalat viszik tovább.

Különös figyelmet érdemelnek az elmúlt évek szovjet kutatásai, melyeket több igen alapos monográfia megjelenése jelzett. Forrásbázisukat és szemléletüket tekintve A. M. Zorinának a kubai munkásmozgalom történetének korai korszakáról írott műve és B. I. Koval'-nak a brazil munkásmozgalomról közölt hatalmas monográfiája érdemel külön említést, de kiemelkedő eredmény F. A. Garanyin műve is a chilei népfrontról.¹² Ami a marxista történetírásban természetes, az a latin-amerikai munkásmozgalomtörténet nemzetközi irodalmában még újdonság: a gazdasági-társadalmi fejlődésbe ágyazottan, más politikai erőkkal való kapcsolatában ábrázolják az illető ország munkásmozgalmát.

Különösen figyelemre méltóak az elmúlt évek folyóiratokban megjelent tanulmányai, melyek a legfrissebb, legmélyebb információkat adják e témáról. Etekintetben a latin-amerikai munkásmozgalom korai korszakáról írottak érdemelnek említést, mert a résztanulmányok összevetése alapján, úgy tűnik, formálódóban van egy plasztikus összkép a munkásosztály és -mozgalom *kialakulásának* folyamatáról. A városi munkásosztály formálódásáról szóló tanulmányokban nagy szerepet kapott a brazil, argentin és uruguayi esetben az európai bevándorlás; jelentősen újat tudunk az agrárproletariátus és a bányászság kialakulásáról Kuba, Mexikó, Peru, Chile, Argentína és Brazília esetében.¹³ A munkásszervezkedések első lépéseiről szóló tanulmányokban fontos helyet kapott az első és a második Internacionáléhoz kapcsolódó szervezetek

kutatása¹⁴, Chile és Kuba esetében az első önálló lépések és sajátos szervezeti formák (mancomunal, lectura)¹⁵. Széles irodalma van a századeleji mexikói munkásmozgalomnak és a proletariátus részvételének a mexikói forradalomban.¹⁶

E korai időszakról szóló résztanulmányok összevetése feltárja az egyes térségek munkásmozgalmának fejlődése közötti eltéréseket, típusokat, s lehetővé teszi azt is, hogy nemzetközi keretben helyezzük el Latin-Amerika munkásmozgalmát. Kiderül, hogy a közép-kelet-európai országok munkásmozgalmával *egyidőben*, az 1850/60-as években kezd kialakulni e térségben a munkásmozgalom, melynek lelassulása, „elkanyarodása” az imperialista tőkebehatolás felgyorsulásával kezdődött meg. A munkásmozgalom első nagy korszaka a századelőn a szocialisták és anarchisták küzdelmének jegyében telt el.

A résztanulmányok összevetése során kitűnik az is, hogy Latin-Amerika hat országához képest (Kuba, Mexikó, Brazília, Argentína, Uruguay, Chile) a többi ország munkásmozgalma később alakult ki. A század első évtizedeiben Peru, Kolumbia, Bolívia, Ecuador követi az első csoportot, Venezuela a 30-as években zárkózik fel, a többi országban csak a 30-as évek végétől kezdődik a munkásmozgalom kialakulása.

Az első világháborút követő időszakról kevesebb az elemző résztanulmány. A megjelent könyvek, tanulmányok összehasonlítása alapján azonban megállapítható, hogy az 1920-as évtized a kommunisták-anarchisták, anarchoszindikalisták küzdelmét jelentette, amikor is az anarchizmus a munkásmozgalom perifériájára szorult. A 30–50-es években a kommunista mozgalom viszont az ún. populista pártok munkásmozgalomban történő hódításával került szembe, s a kommunista-populista küzdelem határozta meg a munkásmozgalmon belüli konfliktusokat.

Bár a két világháború közötti időszak munkásmozgalmának történetét fő vonalakban talán már rekonstruálni lehet, a kutatások ma még igen sporadikus jellegűek, és csak a kezdeteknél tartanak¹⁷. E korszakban különösen fontos lenne a Komintern és a latin-amerikai munkásmozgalom kapcsolatának kutatása. E kérdéskörben ugyanis számos antikommunista klisé van forgalomban, s maradt mindmáig válasz nélkül.

A szakirodalom áttekintése feltárja azt a tény is, hogy a második világháború utáni időszak és az 50-es évek kutatása – munkásmozgalomtörténeti szempontból – *még nem kezdődött el*, az 1960-as évek pedig inkább a politikai vitairodalom, semmint a történeti kutatás tárgya. A latin-amerikai munkásmozgalom történetének kutatásával kapcsolatosan hadd tegyünk néhány általános megjegyzést! Az első feltűnő tény, hogy a néger, indián, mulatt, mesztic és ázsiai eredetű munkást – a fehér dolgozók mellett – tömörítő munkásmozgalom és munkásosztály kutatásokor lényegében még fel sem merült a „faji kérdés”, az etnikai tényező számbavétele. Mindez akkor, amikor a Latin-Amerika-történeti kutatásokban *általában* egyre erőteljesebben fordul a faj- és osztály összefüggése felé a figyelem.¹⁸ A munkásmozgalomtörténeti tanulmányok ma még túlságosan európai sémák szerint vizsgálják e kérdéseket. E probléma szélesebb vonatkozása, hogy a munkásmozgalomtörténet kutatása csak a latin-amerikai *tőkés fejlődés* sajátosságaival egybekapcsolva, a *nemzetté-válás* széles folyamatában elhelyezve (itt kapnak értelmet a „faji kérdés”, az európai bevándorlás – a munkásság osztályá szerveződésével összefüggésben) lehet eredményes – ettől pedig még igen csak távol vagyunk. Mindenesetre, a más irányú, de céljainkra is felhasználható történeti tanulmányok azt a következtetést adják, hogy a munkásosztály kialakulásának két nagy fázisa volt. Az első kb. 1929/33-ig tartott, amikor az európai bevándor-

lás volt az *ipari* munkásság kialakulásának fő bázisa. A második szakaszban – mely még ma sem zárult le – az agrárvidékekről érkeztek az új proletárok.

Hogy a latin-amerikai munkásmozgalom fejlődésénél az etnikai szempontoknak nagy fontosságot kell tulajdonítani, kiderül, amikor néprajzi vagy szociológiai tanulmányok kerülnek kezünkbe. Ezekben számos „munkásmozgalmi téma” található – például ha városi négerekről esik szó.¹⁹ Ugyanígy az európai bevándorlásról szóló munkák is jelentős „munkásmozgalmi aspektussal” szolgálnak.²⁰

A szocialista országok Latin-Amerika-kutatásában milyen helyet foglalnak el a munkásmozgalomtörténeti témák?

A szovjet példákra utalás már jelezte a választ: vannak ilyen kutatások. Mégis, a Latin-Amerika-kutatások egészét tekintve ezek marginális jellegűek. A szovjet kutatásokban a közgazdasági és politikai témák dominanciája látszik (bár ez utóbbiakban munkásmozgalmi témák jelentős helyet kapnak), de magában a Latin-Amerika történeti kutatásokban – elsősorban kiemelkedő eredményeikkel – jelen vannak a munkásmozgalomtörténeti témák is. Lengyelországban és az NDK-ban, ahol jelentős Latin-Amerika történetének kutatása, elsősorban a jelenkortörténeti vonatkozásai jelennek meg a munkásmozgalomnak.²¹ Talán hazánkban kezd kialakulni Latin-Amerika munkásmozgalmát 1959 előtti időszakban is kutató irányzat a szovjet kutatások mellett. A kubai és a perui munkásmozgalom és a kubai forradalom kutatásán túl jó eredményel kecsegtető munka folyik az argentin és a brazil munkásmozgalom témakörében, s több kezdő kutató tette meg első lépéseit e témakörben.²²

Ha ehhez az összképhez még hozzávesszük, hogy a latin-amerikai kommunista pártok többsége nincs abban a helyzetben, hogy saját múltját kutassa, és ennek tanulságait feltárja, úgy a szocialista országok Latin-Amerika-kutatásaiban az ilyen témák arányát rossznak tekinthetjük. Ebben a vonatkozásban nagyobb – és összehangolt – erőfeszítésekre lenne szükség. Tudományos hasznosságán túl e kutatások segítséget jelenthetnének a latin-amerikai munkásmozgalom számára is!

Anderle Ádám

JEGYZETEK

1. *Victor Alba*: *Le Mouvement Ouvrier en Amerique latina*. Paris, 19...; Uő.: *Politics and the Labor Movement in Latin America*. Stanford, 1968.
Robert Alexander: *Communism in Latin America*. New Brunswick-New Jersey, 1957.; Uő.: *El movimiento obrero en América Latina*. Mexico, 1967.
Boris Goldenberg: *Kommunismus in Lateinamerika*. Stuttgart–Berlin–Köln–Mainz, 1971.; Uő.: *Los sindicatos en América Latina*, Hannover, 1967.
Rollie E. Poppino: *International Communism in Latin America: A History of the Movement. 1917–1963*. New York, 1964.
2. *Carlos M. Rama*: *Die Arbeiterbewegung in Lateinamerika*. Bibliographie.
Martin H. Sable: *Communism in Latin America*. Los Angeles, 1968.
3. *Munkásmozgalom a kapitalista országokban. (1959–1961)*. Budapest, 1962. Kosuth; A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom történe-

- te. Budapest, 1964. Kossuth; Isztorija mezdunarodno rabocsevo i nacional'no osvobogyitel'novo dvizsenyija. IV. Moszkva, 1978.; *William Z. Foster*: Az amerikai földrészt rövid politikai története. Budapest, 1952. Rövid összefoglalás *V. I. Jermolajev – A. F. Sulgovszkij*: Rabocsee i kommuniszticeszkoe dvizsenyije v Latinszkoy Amerike. Moszkva, 1970.
4. Profsozjuzü sztran Juzsnoj Ameriki. Moszkva, 1966.; Szelszkie trudjahsieszja Latinszkoy Ameriki. Moszkva, 1962.; Polityiceszkie partii sztran Latinszkoy Ameriki: ideologija i polityika. Moszkva, 1965.
5. *Luis E. Recabarren*: Obras. La Habana, 1976., *J. C. Jobet – J. Barria – L. Vitale*: Obras selectas de Luis Emilio Recabarren. Santiago de Chile, 1971.; *Carlos Baliño*: Documentos y artículos. La Habana, 1976.; *Julio Antonio Mella*: Documentos y artículos. La Habana, 1975.; *José Carlos Mariátegui*: Obras Completas. I–XX. kötet. Lima, 1957–1961.; Uő.: Hét tanulmány a perui valóságról. Budapest, 1977.; Documentos de Luis Carlos Prestes. Buenos Aires, 1947.; *Victor Codovilla*: Sztati i recsi. 1926–1956. Moszkva, 1957.
6. CTAL. 1938–1948. Resoluciones de sus asambleas. Mexico, 1948; *Adrian Patroni*: Los trabajadores en la Argentina. Buenos Aires 1898., *Hobart Spalding*: La clase trabajadora argentina! Documentos para su historia. (1890. 1912) Buenos Aires, 1970, *Alberto Cornejo*: Programas politicos de Bolivia. Cochabamba, 1949, El Movimiento Obrero Cubano. Documentos y artículos. 1865–1925. La Habana, 1975, Pensamiento Revolucionario Cubano. La Habana, 1971; Primer Congreso Obrero Socialista celebrado en Motul, Estado de Yucatán. Mexico, 1977; *Ricardo Martínez de la Torre*: Apuntes para una interpretación marxista de historia social del Peru. Lima, 1949. I–IV. kötet.
7. *Jacinto Oddone*: Historia del socialismo argentino. I–II. kötet. Buenos Aires, 1934; *J. Huitrón*: Origenes e historia del movimiento obrero en Mexico. Mexico, é. n.; *Eudocio Ravines*: La gran estafa. Mexico é. n. (1952); *Pedro Parra*: Bautismo y fuego del Proletariado Peruano. Lima, 1969.
8. *Partido Comunista Argentina*: Esbozo de Historia del Partido Comunista de la Argentina. Buenos Aires, 1947, *Rubens Izkaró*: Voznyikovenyie i razvityie profsozjuznovo dvizsenyija v Argentine. Moszkva, 1962; *Diego Abad de Santillan*: La F.O.R.A. Ideologia y trayectoria del movimiento obrero revolucionario en la Argentina. Buenos Aires, 1971; *Pedro Saad*: CTE y su papel historico. Guayaguil, 1968; *Hernan Ramirez Necochea*: Origen y formación del partido comunista de Chile. Santiago de Chile, 1965; Uő.: Historia del movimiento obrero en Chile. Antecedentes- siglo XIX. Santiago de Chile, é. n.; *Partido Comunista de Colombia*: Treinta años de lucha del Partido Comunista de Colombia. Bogotá, 1960.; *Pedro Serviat*: 40 aniversario de la Fundación del Partido Comunista. La Habana, 1965, *Jorge del Prado*: 40 años de lucha (Partido Comunista Peruano, 1928–1968). Lima, 1968; *Francisco R. Pintos*: Historia del movimiento obrero del Uruguay, Montevideo, 1960, (orosz kiadás, 1964); *Eugenio Gomez*: Historia del Partido Comunista del Uruguay hasta el año 1951 Montevideo, 1961 (Gómez az UKP fötitkára volt 1954-ig, a könyvet leváltása után adta ki).
9. *Robert Alexander*: Latin American Political Parties. New York–Washington–London, 1973; *Federico G. Gil*: La politica latinoamericana. Santiago de Chile, 1957; *Alberto Ciria*: Parties and Power in Modern Argentina. New York, 1974; *Mark*

- Falcoff-Ronald H. Dolkart*: Prologue to Peron. Argentina in Depression and War. 1930–1943. Berkeley–Los Angeles–London, 1975; *Carlos R. Melo*: Los partidos políticos argentinos. Cordoba, 1964; *Herbert S. Klein*: Parties and Political Change in Bolivia. Cambridge, 1969; *Rene L. Echaiz*: Evolución historica de los partidos politicos Chilenos. Buenos Aires–Santiago de Chile, 1971; *David E. Blank*: Politics in Venezuela, Boston, 1973; *Glen L. Kolb*: Democracy and Dictatorship in Venezuela, 1945–1958. Connecticut, 1978.
10. *Robert Alexander*: Prophets of the Revolution. New York, 1962; *Hernandez Arregui*: Peronismo y socialismo, Buenos Aires, 1973; *Walter Little*: Party and State in Peronist Argentina, *Hispanic American Historical Review* (továbbiakban HAHR), 1973, 4. sz., *John Wirth*: Tenentismo in the Brazilian Revolution of 1930. HAHR, 1964, 2. sz.; *Jorge E. Gaitán*: Las ideas Socialistas en Colombia. Bogotá, 1963; *German Guzman–Orlando Fals Borla–Eduardo Umaña Luna*: La violencia en Colombia. I–II. Bogotá, 1962; *Luis E. Aguilar*: Prologue to the Revolution. Ithaca–London, 1972; *Grant Hilliker*: The Politics of Reform in Peru. The aprista and other mass parties of Latin America. Baltimore–London, 1971; *Jeffrey L. Klaiber*: The Popular Universities and the Origins of Aprismo. 1921–1924. HAHR, 1975, 4. sz.; *S. I. Stein*: Populism and Mass Politics in Peru: The political behavior of the Lima. Working classes in the 1931 presidential election. Stanford Univ. 1973.
11. *Jorge N. Solomonoff*: Ideologías del movimiento obrero y conflicto social. De la Organización Nacional Hasta la Primera Guerra Mundial. Buenos Aires, 1971; *Guillermo Lora*: Historia del movimiento obrero boliviano. I–II. kötet, La Paz–Cochabamba, 1947; *Dulles*: Anarchists and Communists in Brasil, 1900–1922. Austin–London, 1973; *Edgar Rodrigues*: Socialismo e sindicalismo no Brasil. 1675–1913. Rio de Janeiro–Guanabara, 1969; *Oswaldo Arias*: La prensa obrera en Chile. Chillán, 1970; *Julio C. Jobet*: Luis Emilio Recabarren. Los orígenes del movimiento obrero y del socialismo chileno. Santiago de Chile, 1955; *Miguel Urrutia Montoya*: Historia del sindicalismo en Colombia. Medellín, 1976; *José A. Portuondo*: „La Aurora” y los comienzos de la prensa y de la organización obrera en Cuba. La Habana, 1961; *Jose R. Muñiz*: El movimiento laboral cubano durante el periodo 1906–1911. Santa Clara, 1962; Uő.: El Primer Partido Socialista Cubano. La Habana, 1962; *Evelio Telleria*: Los congresos obreros en Cuba. La Habana, 1973; *Barry Carr*: El movimiento obrero y la politica en Mexico, 1910–1929. I–II. kötet, Mexico, 1976; *Moises Gonzales Navarro*: Las huelgas textiles en el Porfiriato. Puebla, 1970; *Alfonso López Aparicio*: El movimiento obrero en Mexico. Antecedentes, desarrollo, tendencias. Mexico, 1952; *Robert P. Millon*: Mexican Marxist. Vicente Lombardo Toledano. Chapell Hill, 1966; *Lenin y Mariátegui*, Lima, 1970; *Jorge del Prado és mások*: Vigencia de José Carlos Mariátegui, Lima, 1972.; *Hernando Aguirre Gamio*: Mariátegui: destino politico, Lima, 1975; *Ronald H. Chilcote*: The Brazilian Communist Party. Conflict and Integration. 1922–1972. New York, 1974.
- Wladimir Turialsky*: El movimiento obrero uruguayo. Montevideo, 1973; *Jorge Garcia Montes–Antonio Alonso Avila*: Historia del Partido Comunista de Cuba, Miami, é. n.; *Victor Alba*: Las ideas contemporaneas en Mexico. Mexico–Buenos Aires, 1960; *Donald L. Hermann*: The Comintern in Mexico. New Jersey, 1974; *Karl M. Schmitt*: Communism in Mexico, Austin, 1965.
12. *B. I. Koval*: Isztorija brazilszkovo proletariata (1857–1967). Moszkva, 1968;

- A.M. Zorina*: Rabocsee dzviszenyie na Kube. 1850–1925. Moszkva, 1975, *F. A. Garanyin*: Narodnij front v Csili. 1936–1941. Moszkva, 1973.; *Emmi Kroesz*: Rabocsee dzviszenyie Venezuelü. Moszkva, 1977. Jelentős anyagot tartalmaznak a szovjet kiadású ország-történetek is. Vö. például *G.Z. Szasin*: Bolívia. Ocserk novejszej isztorii. Moszkva, 1976; *Sz.A. Gonionszkij*: Kolumbija. Isztoriko-etnograficeszkie ocserki. Moszkva, 1973; *M. Sz. Alperovics–H. M. Lavrov*: Ocserki novoj i novejszej isztorii Meksziki. Moszkva, 1960.
13. *Guy Bourde*: La condition ouvrière á Buenos Aires á la fin du XIXe–au debut du XXe–siècle. *Le Mouvement Social*, 1973, 3. sz.; *Paul B. Goodwin*: The Central Argentine Railway and the Economic Development of Argentina. 1854–1881. HAHR. 1977, 4. sz.; *Donna J. Guy*: The Rural Working Class in Nineteenth Century Argentina. *Latin American Research Review*; 1978. XIII. 1. sz.; *Steven S. Volk*: Class, Union, Party: The Development of a Revolutionary Union Movement in Bolivia (1905–1952). *Science and Society*; 1975. 1. sz.; *Sheldon L. Maram*: Labor and the Left in Brazil, 1890–1921: A Movement Aborted. HAHR. 1977. 2. sz.; *Maria Luja Marcilio*: Industrialization et mouvement ouvrier a Sao Paulo au debut du XXe–siècle. *Le Mouvement Social*, 1965. okt.–nov. 53. sz.; *Tulio Halperin Donghi*: ? Para qué la inmigración? Ideologia y politica inmigratoria y aceleración del proceso modernizador: el caso argentino. (1810–1914). *Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas*. Band 13, 437–489. old.; *Friedrich Katz*: Labor Conditions on Haciendas in Porfirian Mexico: Some Trends and Tendencies. HAHR. 1974. 1. sz.; *Harvey A. Levenstein*: The AFL and the Mexican Immigration in the 1920: An Experiment in Labor Diplomacy. HAHR, 1968. 2. sz.; *Alberto Flores Galindo*: Los mineros de Cerro de Pasco. 1900–1930. Lima, 1974.
14. *Carlos Rama*: Historia del movimiento obrero y social latinoamericano. Barcelona, 1976; *G. Haupt*: Militans sociaux démocrates allemands au Brésil (1893–1896). *Le Mouvement Social*, 1973, 84. sz.; *Raul Jacob*: Aux origines du mouvement syndical en Uruguay: les mutuelles et la section régionale de l'AIT. (1871–1880). *Le Mouvement Social*, 1973, 84. sz.
15. *Jose R. Muñiz*: La lectura en las tabaquerías. La Habana (különnyomat).
16. *Rodney D. Anderson*: Mexican Workers and the Politics of Revolution. 1906–1911. HAHR. 1974. 1. sz.; *John M. Hart*: The Urban Working Class and the Mexican Revolution: the Case of the Casa del Obrero Mundial. HAHR. 1978. 1. sz.; *Jean A. Meyer*: Les ouvriers dans la Révolution mexicaine: les bataillons rouges. *Annales*, 1970. 1. sz.
17. A korábbi műveken túl lásd még *Robert Alexander*: Trotskism in Latin America. Stanford, 1973; *Jorge Ovando*: Sobre el Problema Nacional y Colonial de América. La Paz, 1961; *Carlos Rama*: Die soziale und Arbeiter-Bewegung im südlichen Amerika (Argentinien, Chile und Uruguay) von 1929 bis 1939. Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität zu Berlin (különnyomat); *Cordell J. Robinson*: El movimiento gaitanista en Colombia (1930–1948). Bogotá, 1976; *Peter H. Smith*: The Social Base of Peronism, HAHR, 1972. 1. sz.; *Herbert S. Klein*: David Toro and the Establishment of „Military Socialism” in Bolivia. HAHR, 1965. 1. sz.; Uő.: German Busch and the Era of „Military Socialism” in Bolivia. HAHR, 1967. 2. sz.; *Paul W. Drake*: The Chilean Socialist Party and Coalitions Politics. HAHR, 1973. 4. sz.; *Jack Ray Thomas*: The Evolution of a Chilean Socialist: Marmaduke Grove.

- HAHR. 1967. 1. sz.; *Neill Macaulay*: The Sandino Affair. Chicago, 1967; *Thomas P. Anderson*: El Salvador's Communist Revolt of 1932. Lincoln, 1971; *David Nicholls*: Idéologie et mouvements politiques en Haiti, 1915–1946. *Annales*, 1975, 4. sz.; *Fabio Grobart*: The Cuban Working Class Movement from 1925 to 1933. *Science and Society*, 1975. 1. sz.; *José A. Tabares del Real*: La revolución del 30: sus dos últimos años. La Habana, 1973.
18. Vö. *Magnus Mörner* (kiadó): Race and Class in Latin America. New York–London, 1971.
19. Egy kubai példát illusztrációként: *Rafael L. Lopez Valdes*: La Sociedad Secreta („abakua”) en un Grupo de Obreros Portuarios. *Etnología y Folklore* (La Habana), 1966, 2. sz. 5–27. old.
20. *N. V. Korolov*: Emigración de Rusia a la América Latina a fines del siglo XIX, comienzos del siglo XX. *Jahrbuch–13*, 31–37. old.; *José Gentil da Silva*: A emigração para América nos séculos 19 e 20 e a história nacional: Os Portugueses e a América. *Jahrbuch–13*, 107–131. old.; *Dietrich von Delhaes–Guenther*: La influencia de la inmigración en el desarrollo y composición étnica de la población de Rio Grande do Sul. *Jahrbuch–13*, 420–433. old.; *Altiva Pilatti–Cecilia Maria Westphalen*: O censo dos alemães de Parana em 1917. *Jahrbuch–13*. 404–419. old.; *Nicolás Sanchez–Albornoz*: The Population of Latin America. A History. Berkeley–Los Angeles–London, 1974.
21. Lásd a *Lateinamerika* című Semesterbericht köteteit (Rostock) és az *Estudios Latinamericanos* (Varsó) évkönyv számait.
22. Erről az olvasó *Tóth Ágnes* e számban közölt bibliográfiai összeállításából tájékozódhat.